

FRAZÉMY BIBLICKÉHO PŮVODU S VLASTNÍMI JMÉNY – JSOU (NE)AKTUÁLNÍ?¹

Markéta Pavlasová (Brno)

Abstrakt:

Článek pojednává o rusko-českých frazeologizmech, ve kterých je uveden komponent vlastního jména biblické postavy. V souvislosti s tímto byl na podzim roku 2010 prováděn dotazníkový výzkum u studentů gymnázia a filozofické fakulty. Cílem výzkumu bylo zjistit znalost, příp. neznalost frazeologizmů a jejich užití v běžné komunikaci.

Klíčová slova: biblické frazeologizmy, vlastní jména, jazyk Bible, dotazníková metoda

Title: Biblical idioms with proper names – are (not) to date?

Abstract:

This paper deals with idioms originally from the Bible. We focused on phraseologisms with proper names of biblical characters in Russian and Czech. In 2010, the questionnaire survey conducted among students and teachers of high school and university. The aim was to determine knowledge or ignorance of these idioms.

Key words: biblical phraseology, proper names, language of the Bible, questionnaire research

Frazémy biblického původu vytvářejí součást kulturněhistorického dědictví Evropy. «Язык Библии – это язык «в себе», своеобразный духовный ход, объединяющий народы христианских культур» (Lilič, Mokienko, Stěpanova, 1993: 51). S. N. Bulgakov² k tomu dodává: Библия – это не только «священное писание», знамя христианства, свод жизненных правил, «явление высшей духовной ценности», но и историческая летопись, выдающийся памятник литературы.

¹ Tato studie vznikla v rámci specifického výzkumu, projekt MUNI/A/0902/2010 Slovanské areály.

² Sergej Michajlovič Bulgakov (1871–1944) – ruský ekonom, filozof, teolog. Působil jako docent Moskevské univerzity na katedře politické ekonomie. Pod vlivem Vladimíra Solovjova se obrátil k religiózně-mystické filozofii. V roce 1922 emigroval do Paříže, kde se stal profesorem bohosloví (1925–1944).

Text Bible se v křesťanské tradici pokládá za posvátný. Z úcty ke knize a jejímu posvátnému jazyku se překladatelé vždy snažili o co nejvěrnější překlad. Důležitost textu vyžadovala maximální přesnost, a proto je v překladech Bible zachován kolorit a osobitost originálu. Duchovní odkaz Bible vedl překladatele k tomu, aby zachovávali jedinečný styl biblických knih i jejich originální slovní zásobu, která se vyznačovala specifickým slovosledem. Bible byla přeložená (ať celá či zčásti) asi do 1800 jazyků a dialektů; inspirovala mnohá umělecká díla a je pramenem nespočetných obrazných spojení, pořekadel, přísloví, frazémů a citátů.

Biblická frazeologie tvoří značnou část ruské i české frazeologie. Frazémy biblického původu se užívají nejen v jazyce spisovném, ale i v dialektech. Biblismy jsou frekventované jak v hovorových komunikátech, tak i v projevech písemného rázu. Část frazémů biblického původu tvoří aktivní složku slovní zásoby, jiné mají knižní charakter a uplatňují se pouze v některých textech. Jsou spojeny se starobylými, pro nás vzdálenými kulturami a etniky, s jejich charakterem myšlení a jednání, daný význam nám už není tedy zcela jasný.

Slovenská lingvistka Ferencová (2006: 90–91) dělí biblickou frazeologii na několik podskupin:

1. **Náboženská frazeologie** – soubor všech frazeologických jednotek, které pocházejí z jakýchkoliv náboženských zdrojů (tj. náboženské spisy, knihy – *Bible, Korán, Talmud*), rituálů či zvyků – např. *když nechce jít hora k Mohamedovi, musí jít Mohamed k hoře; svatá válka* apod.
2. **Křesťanská frazeologie** – souhrn frazeologizmů, které pramení z knižních církevních, ale i světských zdrojů; jejich vznik je spjat s křesťanským náboženstvím, souvisí s církví a církevní hierarchií – např. *šedá eminence, je s ním ámen* aj.
3. **Biblická frazeologie** – skupina frazémů pocházejících z *Písma svatého* – z *Bible*. Jejich výskyt, na rozdíl, od křesťanských frazémů, můžeme doložit citací v *Písmu*.

Ferencová uvádí jejich další členění na:

- a) **Frazémy, které se v Písmu svatém nacházejí ve své ustálené, nezměnné podobě**, např. *marnotratný syn Lk 15, 13; 15, 30; sedm úrodných let Gn 41, 29; alfa a omega Jn 1, 8* atd.
- b) **Frazémy, které jsou spojeny s konkrétní událostí z Písma svatého** – např. *posílat někoho od Annáše ke Kaifášovi Jn 18, 28; obětní beránek Iz 53, 7; fíkový list Gn 3* aj.
- c) **Frazémy, jejichž součástí je jméno osoby z Písma svatého** – často se jedná o frazeologizmy, které pomocí epitet vyjadřují chování a fyzický vzhled dané osoby – např. *chlupatý jako Ezau Gn 25, 27; starý jako Metuzalém Gn 5, 27; Adamovo žebro Gn 2, 22; nevěřící Tomáš Jn 20; jidášský polibek Mt 26* aj.

Z uvedeného vyplývá, že množina biblických frazeologizmů je podmnožinou křesťanských frazémů a množina křesťanských frazeologických jednotek tvoří podmnožinu náboženských frazeologizmů.

Krošláková (2003) uvádí jiné **typy frazémů, které se nachází v Bibli**:

- a) Přímé citáty Ježíše Krista.
- b) Frazémy vycházející z podobenství.
- c) Frazémy, jejichž základem jsou reálné citace a obrazy z Bible.
- d) Původně metaforické výrazy, které později získaly symbolickou hodnotu.
- e) Frazémy související s biblickými reáliemi.

Frazémy všech skupin vyjadřují expresivní ztvárnění kladných i záporných charakterových vlastností člověka, jeho vztahy a postoje k různým životním situacím, ale také poučení získané v průběhu vývoje lidstva. Biblický jazyk plný metafor je tak rozmanitý a pestrý jako sama Bible.

Pro Bibli je typická narativní struktura projevující se na rozličných úrovních (Fabian, 1998: 148). Jednou z konkrétních forem narace je podobenství, které představuje přirovnání rozvinuté v příběhu, ze kterého plyne obecně platná myšlenka či mravní poučení. Podobenství vyzývá čtenáře k zamyšlení se nad vlastním jednáním, nad vlastním životem. Vede ho k vyvození náboženského ponaučení pomocí obrazné skutečnosti (Heriban, 1998: 771).

Frazémy biblického původu můžeme rozdělit také z **hlediska sémantiky** na:

- a) Frazémy, které se používají bez větších změn do současnosti.
- b) Frazémy, které v současnosti existují v dubletních variantách.
- c) Frazémy totožné ze sémantické stránky, ale zcela odlišné ze stránky formální.
- d) Frazémy, u nichž došlo k sémantickému posunu a k částečné změně z formálního hlediska.
- e) Zaniklé frazémy.

Frazémy, jejichž součástí je **jméno biblické postavy** a zároveň jsou spojeny **s konkrétní událostí (i osobou) z Písma**, můžeme rozdělit do několika **tematických skupin**. Nejčastěji je zastoupena skupina frazémů, které jsou spjaté s duševním prožíváním člověka, objevíme zde i skupinu člověk a jeho zevnějšek, majetkové vztahy člověka, rodinné a příbuzenské vztahy, fyziologické stavy a procesy člověka, ale také čas, doba a pojmání času.

Uvedeme na ukázce frazeosémantického pole **„Duševní prožívání člověka“**

– skupina „rezignace“. Rezignaci můžeme charakterizovat jako vzdání se, pasivitu; lhostejný, příp. odmítavý postoj k hodnotě dříve uznávané, preferované; též postoj povolnosti, vzdávání se snažení či boje v předtuše selhání či porážky;

trpný postoj, který se může vztahovat k politice, profesní, společenské kariéře i k soukromému životu.³

Do této skupiny jsme zařadili frazémy vyjadřující pasivitu, neschopnost něčeho dosáhnout; též lamentovat či naříkat.

Skupina „rezignace“:

стоять, как Л(л)отова жена; как Лотова жена стоять (встать)	Lotova žena; (zůstat) stát (kde, někde) jako Lotova žena; zůstala jako Lotova žena; stojí jako Lotova žena; být jako Lotova žena
---	--

Biblická města Sodoma a Gomora blízko Mrtvého moře propadla pro své neřesti *Božímu soudu*. Byla úplně zničena ohněm a sírou, takže ze všech obyvatel zůstala ušetřena jen rodina Lota, jediného spravedlivého. Lotova žena zkameněla v solný sloup, když překročila příkaz neohlížet se zpět při útěku ze Sodomy (*Gen*, 19). Lot byl synem Hárana a synovcem Abrahama. Pastevec Lot spolu s Abrahamem po mnoho let putoval, až nakonec byla jejich stáda větší a Abraham navrhl, aby se rozdělili. Lot si zvolil zavlažovanou rovinu v Jordánu a usadil se v Sodomě.

Frazémy vyjadřují význam „zkamenět“ překvapením, ohromením, hrůzou, děsem, úžasem. Česká varianta *zůstat jako Lotova žena* znamená pak nemohoucne a nečinně přihlížet událostem, být paralyzován strachem či nejistotou. Ačkoli Bible Lotovu ženu nepojmenovala, židovská tradice ji nazývá Edit. Co se týče důvodu její proměny, existuje domněnka, že se neohlédla ze zvědavosti, ale z touhy vrátit se zpět do Sodomy. Lotovu ženu, v nadživotní velikosti a v mramoru, zachytil při jejím osudném ohlédnutí mj. W. H. Thornycroft (Londýn, Leighton House).

Frazém *stát jako Lotova žena* – *стоять, как Лотова жена* označuje člověka nepohyblivého, strnulého, stojícího. Tyto frazémy vyjadřují v obou jazycích strnulost, nepohyblivost. Srov. podobně: *proměnit (obrátit) se v (solný) sloup; stát (zůstat stát) jako (solný) sloup* – *обратиться в (соляной) столб* nebo synonymním tvarem *он стоит как вкопанный*.

Frazeologicky zajímavým se jeví i frazeosémantické pole „Zevnějšek člověka“. V této kategorii nalézáme známé biblické postavy, které jsou spojeny s dožitím se vysokého věku; mezi typické postavy známé svou dlouhověkostí patří Metuzalém, Abraham a v ruštině také Adam. V ruské frazeologii se objevují

³ Hartl, V.; Hartlová, P. Psychologický slovník. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-303-X. s. 510.

frazémy se jménem patriarchy Jareda (Аред)⁴, se kterým se v české frazeologii nesetkáváme. Naopak specifikem české frazeologie je frazém **Kristovy léta** (dosažení věku 33 let) a tzv. **abrahámoviny** (ten, kdo oslavil 50 let věku).

Skupina „střední a vysoký věk“:

(М)мафусаилов век; жить Мафусаилов век (возраст); век Мафусаила (жить); Мафусаиловы года; прожить мафусаилов век (возраст); жить (прожить) мафусаиловы веки (года; сроки; лета); отжить мафусаиловы век; (быть) старый как Мафусаил	metuzalémský věk (žít); (žít; prožít) metuzalémský věk; mít metuzalémská léta; (být) starý jako Metuzalém; stáří Metuzalémovo
---	---

Podle *Starého zákona* se první lidé dožívali velmi vysokého věku. Adam prý zemřel ve věku 930 let, a když mu bylo 800, tak ještě často a znovu býval šťastným otcem. Adamův syn Set žil 912 let, Setův syn Enos dosáhl 815 let. Noe, který přečkal potopu v arše, se prý dožil prý 950 let. Jeho děd Metuzalém se dožil údajně 969 roků. Tyto údaje ovšem můžeme považovat za relativní vzhledem k tomu, že nevíme, jako dlouho trval podle biblických pramenů jeden rok.

Metuzalém se stal symbolem dlouhověkosti. Řekne-li se o někom, že je **starý jako Metuzalém** (*Metušelach; Metušalach; Metušalach*), pak už se opravdu jedná o ctihodného kmeta.

V ruštině jsou dané varianty frazémů knižní a archaické. V jazyce současného ruského tisku jsme našli frazém **Мафусаилов возраст (век)** jako prostředek ironický a žertovný (Солганик, 2002).

Ukázka z tisku: «Оказывается, несмотря на свой **Мафусаилов возраст**, он обладает стальным здоровьем и купается в любую погоду». (М. Стурюа)

V ruštině se nejčastěji setkáváme s variantami frazému ve spojení se slovesy *žít, prožít*; podobné tvary nacházíme i v češtině. V češtině patří k nejfrekventovanějšímu a k nejznámějším rčením frazém **starý jako Metuzalém**.

Ukázka z literatury: *Как вам не совестно, так жить со мной, как будто вы меня не любите или как будто все мы проживем мафусаиловы года.* (Л. Н. Толстой. *Письмо А. А. Фету*, 1865)

⁴ **Аредовы веки (лета); Аридовы веки (прожить, жить); жить (прожить) аредовы веки (лета)** – patriarcha Jared žil údajně více než 900 let. Jaredem (Аред) byl na Rusi pojmenován také ve folkloru zlý čaroděj, černokněžník či lidový léčitel. Jeho jméno zvukově podobné se jménem Herodes (Ирод) získalo negativní konotace jako jméno zlé, hříšné – srov. «аредское дело злое, ехидное, сатанинское».

Dotazníkový výzkum: Frazémy s vlastními jmény biblického původu

Vlastním jménům biblického původu, která se užívají jako součást různých frazeologických jednotek, byl věnován na podzim roku 2010 anonymní dotazníkový výzkum. Celkem nám odpovědělo 178 respondentů. Téma je spjato jak s ruskými, tak s českými frazeologizmy, jedná se tedy o téma rusistické, bohemistické a zároveň kulturně-historické, proto jsme oslovili studenty a učitele ruštiny i češtiny. Všechny otázky byly spjaty s biblickými postavami, které obsahují křestní jméno (*proprium*)⁵. Uvedli jsme paralelní rusko-české frazémy, příp. frazémy, které se vyskytují pouze v daném jazyce.

Anketu jsme prováděli u středoškolských studentů Biskupského gymnázia Brno (studenti vyššího gymnázia), u studentů Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (studenti oboru Ruský jazyk, Český jazyk a Teorie areálových studií) a také u učitelů ruského a českého jazyka a literatury (15 učitelů českého a ruského jazyka rovněž z Biskupského gymnázia Brno).

Odpovědělo nám také 34 pedagogů vyučujících ruštinu na základních a středních školách Jihomoravského kraje – v rámci projektu *Centra dalšího vzdělávání učitelů ruštiny* při Ústavu slavistiky na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Oslovili jsme také ruské vysokoškolské studenty z Moskevské státní univerzity (Filologická fakulta, studijní obor: Česká filologie) a studenty z univerzity z Nižního Novgorodu (Filologická fakulta, studijní obor: Ruský jazyk a literatura se specializací Český jazyk).

Cílem dotazníkovému průzkumu bylo zjistit, zda studenti a učitelé znají a aktivně používají v řeči frazeologické jednotky biblického původu, používají-li je správně, nedochází-li k sémantickým posunům v užívání frazémů či jejich jinému zkreslení. Zajímali nás také aspekt užití jiných obrazných vyjádření původem z Bible v současném hovorovém jazyce a v médiích. Celkem jsme položili 20 otázek, respondenti odpovídali na otázky otevřené i uzavřené.

Největší neznalost frazémů prokázali studenti vyššího gymnázia, což je zřejmě spojeno s věkem, nedostatečnou životní zkušeností, sečtělostí a schopností vnímat dané jazykové prostředky z hlediska jejich biblického původu.

⁵ **Vlastní jména (nomina propria** – též **antroponyma**) tvoří významnou, i když periferní složku slovní zásoby každého jazyka. Hlavní funkcí vlastních jmen (Knappová, 1993: 135) je společensky podmíněná identifikace (individualizace, diferenciací) denotátů, determinovaných jejich společenskou relevancí. Z hlediska jazykového, sociálního a právního se z vlastních jmen vyčleňují tři systémy, které jsou předmětem jazykového kultivování. Je to systém osobních jmen jako prostředku sociálně právní legalizace občanů, systém místních jmen sloužících administrativněsprávní registraci a lokalizaci pojmenovávaných objektů, a také subsystém slovních ochranných známek různých firem a výrobků (systém chrématonym). Tyto prostředky slouží k oficiálnímu pojmenování společensky důležitých objektů.⁵

Většina středoškolských i vysokoškolských studentů správně zařadila a vyjádřila sémantiku frazému (**zůstat**) **stát jako Lotova žena** („zkamenět“, „stát bez hnutí“, či synonymním tvarem „zůstat stát jako solný sloup“), **mýt si ruce jako Pilát** („dát od něčeho ruce pryč“, „nechtít s tím mít nic společného“), **šalamounské řešení** („řešení chytré, důvtipné“), **Kainovo znamení** („znamení hříchu“, „být něčím poznamenaný“). K frazémům, které znali téměř všichni studenti i učitelé, patřil tvar **být jako lazár** („nemocný, nemohoucí“) a **Noemova archa** („přeplněné místo“, „symbol záchrany“).

O něco méně už studenti ovládali frazémy typu **mít vlasy jako Samson** („dlouhé“, „mající v nich sílu“), **nevěsta Kristova** („řeholní sestra“, ale také metaforické označení pro církev); někteří studenti si význam tohoto rčení vyložili jako „Panna Marie“.

Mezi tvary, jejichž význam neznala větší část respondentů, patřil frazém **Balámovy oslice** („nečekaný čin či skutek“), **Adamova hlava** („lebka“, „smrt“), **lůno Abrahamovo** („ráj“, „cítit se v bezpečí“). Překvapivě studenti neznali významu u frazému **Jonášova velryba** (z původních 26 respondentů studentů vysoké školy správně odpovědělo pouze 5 studentů). Ani jeden student neznal sémantiku rčení **honit Davida** (tj. „dávít se“, „zvracet v důsledku nadměrného požití alkoholu“); správný význam tohoto rčení znalo pouze 5 učitelů.

Učitelé prokázali podobnou znalost biblických frazémů jako studenti vysoké školy. Studenti i učitelé také většinou dokázali správně odhadnout význam u rčení, kdo byla **Putifarka** – „lstitivá a nevěrná žena“, **Mamon** – „být lakotný“, v češtině spojeno se známým „mamoni“. Frazém **chodí jako Habakuk** byl správně zodpovězen polovinou respondentů („chová se nevrle, nepříjemně“); na otázku **nechat doma filipa** znala odpověď větší část studentů i učitelů („být hloupý“), zřejmě si propojili český tvar „mít filipa“, „mít fištrón“.

Studenti a učitelé se nejčastěji setkávají s obraznými rčeními z Bible v literatuře, ve filmu, a také v politice, kde plní funkci ozvláštnění či oživení v řeči. Někteří studenti a učitelé uvedli také jiné biblické frazémy, které používají; mezi častá rčení patří např. **jobovka**, **zarostlý jako Ezau** (varianta Ezop ve filmu Pelíšky), **egyptské rány**, **starý jako Metuzalém**, **jsi (jako) jidáš**, **zmatení jazyků**, **Adamovo žebro**. Učitelé Biskupského gymnázia Brno aktivně používají také jiné archaické frazémy a obrazná vyjádření biblického původu jako např. **třtina větrem se klátící** („člověk bez pevných zásad“), **kdo nepracuje, ať nejí**; **ani vlas z hlavy nespadne**, **nejen chlebem živ je člověk**, což zřejmě souvisí s duchovním zaměřením školy a znalostmi pedagogů.

Ruští vysokoškolští studenti projevili podobnou znalost biblické frazeologie jako jejich čeští kolegové; většina dokázala odpovědět správně na frazémy **как Лотова жена стоять (встать)** – «стоять неподвижно», «превратиться в соляной столб», **соломоново решение** – «мудрое решение», «остроумное решение». Podobně měli povědomí o frazéměch typu **Каннова печать** – «знак

проклятия», «знак преступления», **волосы Самсона**, **Христова невеста**, **Ноев ковчег**.

Ruští studenti (na rozdíl od českých) vcelku dobře znali sémantiku frazémů **лоно Авраамово** – «место праведников после смерти», **Валаамова ослица** – «молчун, который вдруг заговорил» i **Валтасаров пир** – «веселье накануне гибели».

V porovnání s českými studenty, někteří ruští studenti také správně doložili význam rčení **Адамова голова** – «символ смерти»; našli jsme tři správné odpovědi, čeští studenti neznali význam frazému ani v jednom případě. Překvapivý výsledek jsme objevili u rčení **Аредовы веки** – «глубокая старость», «очень долго», jehož správný význam znalo pouze 10% respondentů. Podobná situace nastala také u frazému **Иосиф целомудренный (прекрасный) а пророк Иона во чреве кита** (podobně jako v češtině **Jonáš v břiše velryby** – jehož správný význam mnoho respondentů neznalo).

S biblickou frazeologií se ruští studenti nejčastěji setkávají v běžném hovoru, ale také v médiích, dokonce i v reklamě. Mezi často užívaná rčení patří jednotky typu **умыть (умывать) руки (как Пилат)**, **соломоново решение**, **Лазаря петь** či **Валаамова ослица**. Někteří uvedli také užívaná rčení s osobami Heroda, Jidáše, Adama a Evy; tento rys můžeme vysledovat i v současné češtině.

U uvedeného vyplývá, že frazeologické jednotky biblického původu, jejichž součástí je vlastní jméno biblické osoby, zaujímají v současné komunikaci své osobité místo a jsou součástí kulturní frazeologie obou slovanských jazyků a měla by jim být i v budoucnu věnována náležitá pozornost.

Literatura:

- Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona včetně deuterokanonických knih. Podle ekumenického vydání z roku 1985. 2. vyd. Praha, Česká biblická společnost, Zvon 1991. ISBN 80-7113-009-5.*
- ČECHOVÁ, M. – KARHANOVÁ, K.: *K recepci kulturních frazémů v současné komunikaci*. In : Naše řeč, 3, 1995, s. 138–144.
- FERENCOVÁ, M. : *Kresťanské a biblické frazémy a ich miesto vo vyučovacom procese*. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. Prešov, Prešovská univerzita 2006, s. 90–97.
- KNAPPOVÁ, M.: *Jazyková kultura a vlastní jména*. In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993 – sborník z olomoucké konference 23.–27. 8. 1993. Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 1995.
- KROŠLÁKOVÁ, E.: *Kapitoly z frazeológie a veľkomoravskej problematiky*. 1. vyd. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2003. ISBN 80-8050-652-3.
- MARTINKOVÁ, M.: *Rusko-český frazeologický slovník*. 1. vyd. Praha, SPN 1953.

- STĚPANOVA: *Česká a ruská frazeologie: diachronní aspekty*. Olomouc, 2004. 300 s. ISBN 80-244-0795-7.
- STĚPANOVA, L.: *Rusko-český frazeologický slovník*. 1. vyd. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2007. ISBN 80-244-1750-9.
- ЛИЛИЧ, Г. А. – МОКИЕНКО, В. М. – СТЕПАНОВА, Л. И.: *Библеизмы в русском, чешском и словацком литературных языках*. Санкт-Петербург, Вестник Санкт-Петербургского университета, Сер. 2. 1993, с. 51–59. ISSN 0132-4624, ISSN 0024-0842.
- СТЕПАНОВА, Л. И.: *Очерки по истории чешской фразеологии*. Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2003. ISBN 5-288-03044-8.
- СТЕПАНОВА, Л. И.: *Язык церкви и фразеология*. In: *Frazeologické štúdie IV*. Bratislava, 2005. s. 318–324. ISBN 80-224-0865-4.

